

Mi a dialógus? Nézetünk szerint semmiképp sem az, hogy mérgezett nyilak helyett most a „partnerek” mézbet mártott nyilakkal lövöldözzenek egymásra; hanem elsősorban a mindkét felet érdeklő fontos tények és témák más-más szempontból való megközelítése a minél teljesebb igazság elérése céljából. A dialógus tehát nem „vita”, hanem az álláspontok és nézetek kölcsönös, objektív tisztázása, egymás álláspontjának hiteles megismerése, s mindennek ésszerű következményeképp a kölcsönös gazdagodás, ismeretben, cselekvésben és igazságban. Ennek a párbeszédnek a szellemében véljük a pusztá udvariasságon túl hasznosnak és gyümölcsözőnek — „befelé” is tanulságosnak — hogy egy olyan fontos kérdésben, mint a hagiológia, hasábjainkon először a „másik” nézetnek adjunk teret.

A HAGIOLÓGIA LEHETŐSÉGEI ÉS HATÁRAI

Ijjas Antal *Szentelek élete* kapcsán

A történelem materialista és idealista felfogása s ezen belül egyes műfajai közt is mélyreható ellentét van. Különösen mélynek tűnik ez a szakadék a hagyományos értelemben vett szentelek élete, a hagiográfia felé, amelyben a marxista történetírás mind ez ideig az eszmékre visszavezetett, transzcendens nézőpontú, a személyt emberfeletti szférába emelő idealista történelemszemlélet legszélsőségeiből megnyilvánulását látta, s tudomány jellegét kereken tagadta. Ha tehát egy magát marxistának valló történész szót kér magának egy ilyen jellegű művel, Ijjas Antal kétkötetes *Szentelek életével* kapcsolatban (Budapest, 1968. Ecclesia Könyvkiadó), némi magyarázattal tartozik.

Bár a teljes magyarázatot nyilván csak maga a cikk adhatja meg, két fontos szempontot már itt, a bevezetőben előre lehet bocsátani. Az egyik szigorúan szak tudományos szempont. Ijjas azzal, hogy történeti alapra helyezte a szentelek életét, s elismerésre méltó kísérletet tett az eddig inkább szépirodalmi műfajnak számító szentelek életírásának, a *hagiográfiá*nak történettudományi jellegű szentelek élettörténetévé, *hagiológiá*vá való átalakítására, bizonyos támpontokat nyújt a szélesebb értelemben vett, az anyagi és a szellemi kultúrát szintetizáló művelődéstörténet, illetve ezen belül az egyes korok, társadalmak, elsősorban a néptömegek gondolkodásmódjának rekonstrukciójára törekvő történelmi pszichológia számára. A másik szempont általánosabb, világnézeti jellegű. A szent-eszménynek Ijjas könyvében megvalósult humanizálását és demokratizálását a katolikus egyházon belül kibontakozó általános demokratizálódási folyamat ideológiai tükröképének és egyben erősítőjének tekinthetjük, amely kritikai elemzésre és továbbfejlesztésre érdemes.

Egy új, modern szentelek élete megírása jelentőségének és egyben nehézségeinek érzékeltetésére legcélszerűbb abból a meghatározásból kiindulni, amelyet szerzőnk ad a hagiológiáról. Hagiológián a történelemnek azt a szaktudományát érti, amely a szentelek életének, egyéniségének, történetének éppen leginkább földi eszközökkel megtapasztalható valóságait állítja össze és ábrázolja sajátos módszerekkel. (I. 8—9. 1.) Műve centrális feladatának azt tekinti, hogy „... a történelmi valóságot közölje a szentelek élete kapcsán.” (I. 19. 1.) De lehetséges-e egyáltalán a hagiológia mint történeti szaktudomány, más szóval: vannak-e olyan eredeti források, amelyekből meg lehet rajzolni egy-egy szent hiteles és valóságos életét és korát, egy képből lehet egyegetíteni az egyéni élet és a kor szétfutó eseményeit? Továbbá: kialakultak-e már azok a speciális kritikai módszerek, amelyek életet képesek önteni a szentelekről ránk maradt, gyakran hézagos és szét-szórt adatokba?

Aki csak egy kicsit is járatos e témában, bizony nem egykönnyen mondja ki ezekre a kérdésekre az egyértelmű igent. A szentelek élete tudományá válásának, vagyis a hagiológia kialakulásának útjában álló legfőbb akadály — különösen a régebbi századokra vonatkozólag — a sajátos forrásbázis vagy pontosabban: éppen a forrásanyag hiányossága, egyenetlensége s rendkívül eltérő értéke. Gondot okoz először is a szentelek nagy száma. A különböző — Keleten és Nyugaton martirologiumoknak, monologiumoknak, szünaxariumoknak nevezett — jegyzékek a szentelek hatalmas tömegét tartalmazzák. Egyedül a római martirologium mintegy 4500 nevet foglal magában, s ez is hol van még a teljességtől? S itt jelenkezik

a következő nehézség. A szentek sokezeres tömegéből soknak csupán a nevét s legfőjebb még az állapotát (mártír, hitvalló, püspök stb), halála napját, ünnepnapját s végül hozzávetőleg korát ismerjük, amelyben élt. A korai mártírokról fennmaradt nagyszámú tudósítás csak részben hiteles. A szentekről szóló más korai írások, így az életrajzok stb., rendkívül különböző jellegűek és értékűek. Kisegítő forrásokként számbajöhetnek még a feliratok, a hivatalos világi közlemények, emlékiratok, a szent napján tartott dicsőítő beszédek, történetírók és krónikások munkái s végül kimeríthetetlen változatosságban és bőségben a — legendák.

A szerző teljes mértékben számot vett a sajátos forrásbázisból eredő nehézségekkel, s töviről hegyire ismeri a szentek életével foglalkozó könyvtárnyi irodalmat, mégpedig nem csupán a feldolgozásokat, hanem az eredeti forrásokat is. Alig titkolható, de teljesen jogos önérettel írja, hogy kereken négy évtizedig készült erre a feladatra, s a könyvében olvasható 250 szent életrajzhoz nem kevesebb mint 1500 művet használt fel, köztük hiánytalanul az eredeti forrásokat. Ez az imponáló tudományos — történelmi, irodalmi és filológiai — teljesítmény már eleve bizalmat kelt vállalkozása iránt.

A forrásanyag megismerésénél nem kisebb feladatot jelentett a szerző számára a forrásanyag kritikai feldolgozása. Sikertült megtalálnia azt az arkhimédészi pontot, amelyre támaszkodva kifordíthatta sarkaiából a régi hagiográfiát, s megadhatta a döntő lökést a modern hagiológia kialakulásához. A változás érzékeltetésére futó pillantást kell vetnünk a régebbi hagiográfiai irodalomra. Ez — csekély kivételtől eltekintve — alig vette tekintetbe a történeti szempontot. A szenteket általában kortól, társadalomtól független emberfölötti lényekként, az istenszeretet héroszaiként ábrázolták, akik a földön járva is már az égben éltek. A szenteknek ez a történelmen kívüli állása jutott kifejezésre a szentek élete szokványos szerkesztésmódjában, amely vagy egyszerűen az egyházi évet követte — mint a Schütz Antal által szerkesztett, 1932/33-ban megjelent négykötetes *Szentek élete* — vagy pedig még egyszerűbben és praktikusabban: az ábécét, mint az Angliában John Coulson által 1958-ban kiadott *Szentek* (alcim: Rövid életrajzi szótár) vagy az ugyan-

ott, a híres Pingvin Könyvek sorozatában Donald Altwater tollából 1965-ben megjelent *Szentek szótára*.

Íjjas szakít ezzel a mechanikus, bár a koncepcióból logikusan következő megoldással, s nyíltan vállalja a „XX. század történetírása nagy szempontjainak, a társadalomtörténeti és lélektani, társadalomtörténeti kutatásoknak” (I. 21. 1) bevonását a szentek életébe. Az ő Szentek életében ilyen fejezetcímek találhatók: keresztény ókor — keresztény középkor — keresztény újkor szentjei; utolsó, *Szembem a mával* című fejezetében pedig a legújabb kor szentjeit állítja elének. Az egyes korszakokon belül általában időrendben követik egymást a szentek. A szentek élete eme korszakbeosztása egybeesik a hagyományos történeti periodizációval, s korhoz, társadalomhoz köti, élettel tölti meg a szentek enélkül olyan vértelen árnyait. A szenteknek a történelem sodrába való beállításával szerzőnk megtette az első nagy lépést a szentek humanizálása felé.

A szentek humanizálásának sikere azonban végső soron azon fordul meg, hogy mennyire humánusak a szentek tettei, mennyire emberi történet a szentek története. Mert az eddigi hagiográfiai felfogásban igen kevésé volt az. A legtöbb író semmi más nem érdekeltte, mint hőse életének szigorúan vallásos vonatkozásai. Így az életrajz igen gyakran nem lett más, mint csodák groteszk lajstroma, a túlzásba vitt aszkézis gyermekes vagy éppen háborzongató megnyilvánulásai, vértanuk esetében a kínásoknak olyan fantasztikus halmazata, amelyek közül a normális emberi test egyetlenegyét sem lenne képes elviselni. Ha a téma nagyon csábító volt, a régebbi író még attól sem riadt vissza, hogy maga gyártson vagy más szent életrajzából kölcsönözzön csodákat. Így keletkeztek olyan párhuzamos szent-életrajzok, amelyek tartalmilag szinte szóról szóra megegyeztek, csupán a név és a színtér különbözött. A hitelesség és a történeti érdeklődés kétségtelenül a leggyöngébb oldala a régebbi szentirodalomnak, helyettük mítoszt, folklórt, legendát és romantikusan kiszínezett vagy épületesen átformált *religious fiction*-t, vallásos regényirodalmat kaptunk.

A racionalista iskolázottságú modern ember értetlenül, ha ugyan meg nem botránkozva áll az effajta jelenségek előtt, s egyszerűen képtelen megérteni a korábbi korok és emberek az övétől annyira különböző, sőt az övével egyenesen ellentétes gondolkodásmódját. A törté-

nész azonban nem térhet ki e feladat elől. A német *Ludwig Zoeff* páratlanul alapos vizsgálatnak vetette alá a X. századi szent-életrajzot, életfelfogást elsősorban a legendák tükrében, s problémáinkat illetően is meglepő megállapításokra jutott. Idézi a Waldburga-legenda szerzőjét, aki így oktatja ki a csodákon esetleg fennakadó olvasóját: ha valami hihetetlennek tűnik fel előtte a legendában, gondoljon arra, hogy az egyes eseményeket fel sem jegyezték volna, ha nem lettek volna csodások. *Fuldai Rudolf* is úgy véli, hogy Szent Lioba csodáktól hemzsegő életrajzának igazságát éppen a sírjánál történt csodák helyezik minden kétségen felül. Ime a szokatlan, a rendkívüli, a csodás mint a történeti hitelesség legfőbb kritériuma!

Ezeknek a felfedezéseknek az értékét egy művelődéstörténeti szintézis szempontjából aligha lehet túlbecsülni. Csak egy bizonyító erejű példát! A középkor történései mind ez ideig értetlenül álltak az irodalmi, történelmi, jogi, művészeti hamisításoknak ama tömkelege előtt, amelyek a középkort a szó szoros értelmében a „hamisítások korává” tesszik, és vagy felháborító immoralitással vagy érthetetlen naivitással vádolták a középkori embert. *Horst Fuhrmann* egy 1963-ban írt, valósággal szenzációszám-ba menő tanulmányában bebizonyította, hogy sem az egyikről, sem a másikról nincs jogunk beszélni, hanem ehelyett meg kell ismerkednünk a középkori embernek a miénktől mind morális, mind intellektuális szempontból erősen különböző igazság-felfogásával. A nemes célú hamisítást a középkor embere nem tartotta bűnnek, ellenkezőleg: teljesen jogos kísérletnek a megzavart rend helyes renddé való visszaállítására. Ami pedig a hamisítás intellektuális vonatkozásait illeti, a középkori ember is észrevette a hitelesség külső kritériumainak hiányát, de ezek az ő szemében nem sokat nyomtak latba a belső tartalom vitathatatlanságával szemben.

A modern ember számára ez a csodákból mozgó gondolkodásmód teljességgel elfogadhatatlan. Ezért szerzőnk is igyekszik a csodákat az egyházi tanítóhivatal által előírt minimumra redukálni. A redukción nem metafizikusan, racionalista módra, a csodáknak mint idejétmúlt babonáknak sommás elvetésével hajtja végre, hanem — ha szabad ezt mondanunk — dialektikusan, a csodák átértelmezésével, a csodás burokból rejlő szociális, nyelvi és pszichológiai tartalmak kibontásával. Az általa alkalmazott rendkívül szellemes és célirányos értelmezési mó-

dok közül hármat emelünk ki: a társadalmi és nyelvi szimbolikus, valamint a lélektani értelmezést. A társadalmi szimbolikus értelmezésnek az a lényege, hogy bizonyos csodák egyszerű moralitásként, például a jótékonykodásra való felhívás szimbolikájaként értelmezendők. Így értelmezi szerzőnk *Árpád-házi Szent Erzsébet* ismert rózsza-csodáját, amikor az urától meglepett asszony kötevényében a szegényeknek vitt, kenyerek csikorgó téli időben illatos rózsákká változtak. A „csoda” tehát lényegében nem más, mint a szegényeknek való irgalmas segítőkészség didaktikus szociális jelképe. *Páduai Szent Antal*nak Böcklin képéről közismert csodáját: a szent prédikál a halaknak poétikus jelenetét viszont óvatosságot nyelvi jelképnek fogja fel szerzőnk. A prédikáció valójában nem a halak, hanem az emberek előtt hangzott el. Az emberek azonban olyan süketek maradtak a szent szavaira, mintha a süketesség és némaság szimbólumainak tekintett halaknak prédikált volna. A szerző a modern pszichológia segítségét is igénybe veszi a csodák átértelmezésénél. A racionalista bibliakritika — mint ismeretes — kétségbevonta a Pál-féle damaszkuszi látomás hitelességét azon az alapon, hogy *Krisztus a Pál hivatását* és sorsát megjósoló szavakat a történet egyik változata szerint Ananiásnak, a másik szerint magának Pálnak mondja, míg a harmadik változat szerint Ananiás mondja mindezt Saulnak. Ijjas a fenti ellentmondásokat az egymásba tükröződő „kettős látomás” modern pszichológiai elvével igyekszik feloldani. A „kettős látomás”-ban ugyanazt a víziót, amelyben ők maguk is szerepelnek, mind a ketten látják, noha más-más helyen. anélkül természetesen, hogy erről tudnának.

Nem kell hangsúlyoznunk, hogy a csodák egyszerű kiküszöböléséből a művelődéstörténet semmi hasznot sem húzhat; átértelmezéséből annál többet. A társadalmi szimbolikus értelmezés helyesen alkalmazva olyan mély betekintést nyújt a középkor nyomasztó szociális, egészségügyi viszonyaiba, mint egyetlen más forrás sem (ha egyáltalán vannak más források). Ha például fellebbentjük a poézis fátyolát a rózsza-csodáról, alatta olyan riasztó szociális és egészségügyi helyzetet találunk, amelyben a mindennapi kenyér nem a valóság, hanem a csoda birodalmába tartozik. A helyzetet súlyosbította mindennemű szervezett állami vagy társadalmi szociálpolitika teljes hiánya akármilyen hihetetlen is számunkra, ebben az időben a szent jótékonykodása volt az inség egyetlen — ha mégoly csekély — enyhítője, az a bizonyos „szociális

olajcsepp." Erre buzdítanak szimbolikus formában a Zoepf által „szaporítás-csodáknak” nevezett csodák. Ezekben a csodákban ételek — mint Erzsébetnél vagy Odiliánál — rózsákká, illetve kevésbé költői formában — mint Verenánál — fickándozó halakká változnak, amikor a férj vagy az egyházi előjáró meglepi a titokban jótékonykodót. Művelődéstörténeti szempontból ugyancsak gazdagon kiaknázható a — különben a pragmatikus analízissel rokonítható — nyelvi szimbolikus, úgyszintén a pszichológiai magyarázat is. Utóbbi alapon fogadja el a „pálfordulást” hitelesnek Veres Péter is a Vigiliában megjelent nyilatkozatában. A hagiológia által kidolgozott ezen értelmezési módokat kétségkívül a történeti pszichológia, és rajta keresztül a művelődéstörténet is alkalmazhatja.

Történeti szaktudomány tehát a hagiológia? Amennyiben a szenteket történelmi személyeknek tekinti, és történelmi viszonyokba ágyazva, történelmi módszerrel tárgyalja, kétségkívül az. Minthogy végső fokon a szent is ember, korának, társadalmának gyermeke, egy ilyen felfogás- és tárgyalásmódnak elvileg nincs akadály. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a hagiológiának, ha történeti szaktudománynak fogjuk fel, sem autonóm vizsgálati szempontja vagy módszere, sem pedig autonóm tárgya nincsen. Az előbbieket a történelemtől, ill. az irodalomtörténettől, az utóbbit pedig a teológiától, ill. végső fokon az egyházi tekintélytől kölcsönzi. Világosan következik ez a szent fogalmából. *Altwater*, miután elutasítja a szentek közkeletű fogalmát, miszerint azért kanonizálnak valakit, mert „... látomásai vannak, vagy mert csodatévő hírében áll”, így adja meg a helyes definíciót: „A kulcsszó, amely megkülönbözteti a szentet, a heroizmus. A szent olyan férfi vagy nő, aki heroikus módon átadja magát Istennek” vagy egyszerűbben: hősi fokban gyakorolja az erényeket. Nyilvánvaló, hogy ez a szent-fogalom a hagiológia számára inadekvát. El kell fogadnia anélkül, hogy módjában lenne tartalmilag ellenőrizni; el kell fogadnia kutatási hipotézisként. Hogy aztán a hagiológiai vizsgálatnak mi lesz az eredménye — egy történelmileg jelentős vagy jelentéktelen vagy akár nem is létező személy —, azt előre nem lehet megmondani. A fentiek mindamellett történelmi szempontból viszonylag még tiszta esetek. Nehezebb a helyzet, amikor — mint erre *Coulson* rámutat — legenda és valóság olyannyira összebogozódnak a szentek életében, hogy képtelenség megmondani, „mi a tény és mi a jámbor kitalálás?”

A hagiológiai kutatás a fenti esetben nyilvánvalóan holtpontra jutott. Érinti ez a szóban forgó szentek kultuszát? A legcsekélyebb mértékben sem. A történetileg kétes, sőt a történelem által megcáfolt szenteknek nagyobb lehet a kultuszuk, mint a történelmileg biztosaknak és megfordítva. (Lásd egyfelől Szent György vagy Kristóf, másfelől Szent István hazai kultuszát.) A történetiség, a hagiológiai kutatások tárgya tehát csak az egyik s még hozzá nem is a leglényegesebb tényezője a szent tiszteletének. Ezen alaposabb megfontolás után aligha csodálkozunk. A hagiológiai kutatás, bármennyire igyekszik is elmélyülni tárgyában, objektív okoknál fogva nemigen juthat túl a felszínen. Feltárja a szentek életének történelmi hátterét, de magához a teológiai értelemben felfogott szentséghez alig férközhet. Megállapítja például, mint *Friedrich Prinz* egy 1967-ben írt tanulmányában, hogy a VII—VIII. századi Meroving hagiográfiában a régi antik típusú, az aszketikus életeszményt idealizáló szentéletrajzot egy más, a világban tevékeny, kormányzati feladatokat vállaló s személy szerint az uralkodó Meroving nemzetségek tagjait glorifikáló életrajztípus váltja fel; kinyomozza ennek valószínű okát, hogy ti. az uralkodó nemzetségek az elvesztett pogány karizma helyett egy új keresztény karizma megteremtésével kívánnak politikai uralmukra vallásos dicsfényt sugározni. Ennél tovább azonban nem megy, vagy ha mégis, akkor elhagyja a történetudomány álláspontját, s átmege a teológia területére. Ezért a hagiológia — legalábbis jelenlegi formájában — feloldhatatlan antinómiát rejt magában.

Ezt a műfajban rejlő, vagyis objektív ellentmondást Ijjas Antalnak egyébként olyan eredeti, tanulságos, művészi szépségű *Szentek élete* sem oldotta, nem oldhatta fel. Műve ennek ellenére a hazai és nemzetközi hagiológiai irodalomnak páratlanul korszerű, haladó szellemű s emellett magas irodalmi színvonalú szintézise. Jómagam nem ismerek hagiológiai alkotást, amelyben a történetiség olyan súllyal, a teológia olyan mértéktartóan s emellett annyira humanizáltan, demokratizálva, az antropológiához közeledve lépne fel, mint Ijjasnál. Epp ezért remélni lehet, hogy könyve — anélkül természetesen, hogy eloszlattná a világnézeti vagy akár a tudományos ellentéteket — kedvező fogadtatásra talál a világnézeti front mindkét oldalán.

BELLÉR BÉLA